

SAFEVİLERİN SON DÖNEMİNDE RUSYANIN AZERBAJCAN'IN HAZARSAHİLİ VİLAYETLERİNİ İŞGAL ETMESİNDE ERMENİ FAKTÖRÜNÜN ROLÜ VE BUNUN NAHÇIVANA ETKİSİ

In The Late Period of Safavids The Role of Armenian Factor and Its Impact on Nakhchivan in The Russian Occupation of The Caspian Provinces

*Doç. Dr. İlhami ALİYEV**
*Arş. Gör. Naci EDİ***

Özet

1720'li yıllarda Safeviler devletinin çökmesi onun topraklarının komşu devletler tarafından işgal edilmesine yol açtı. Bu dönemde Azerbaycan'ın Hazarsahili vilayetleri Rusya tarafından istila edildi. Aslında bu yerlerin işgal edilmesi çar I Petro'nun önceden isteğiydi. Bu isteğin temelini atanlardan biri de Ermeniler olmuştu. Başta Ermeni milliyetçisi İsrail Ori olmakla, Ermeniler bu konuyu Çardan rica etmişlerdi. Bu konuda onların temel amacı Rusya'nın himayesinden yararlanarak kendilerinin hayali "Ermeni devleti"ni kurmak olmuştur. Bu çalışmanın amacı bu dönemde Ermenilerin Azerbaycan topraklarında Rusya taraftarı propaganda yaymasını ve hatta Rusya'nın bu yerleri, özellikle de Nahçıvan bölgesini işgal etmesi için Ermenilerin tertip ettikleri projeleri tetkik ve tahlil etmek olmuştur.

Anahtar kelimeler: Safevi Devleti, Rusya, Hazarsahili vilayetler, Nahçıvan bölgesi, Ermeni milliyetçisi.

Abstract

The decline of the Safavid state led that its lands occupied by the neighboring states in the 20th years of the eighteenth century. This time, the Caspian provinces of Azerbaijan were occupied by Russia. In fact, the occupation of these places was the tsar First Peter's long-standing desire. The Armenians was one of the founders of this request. Headed by the Armenian nationalist Israel Ori, Armenians asked the tsar to this issue. In this mission,

* Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Nahçvan Şubesi. e-posta: ilhamialiyev@yahoo.com.tr

** Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, nedi@agri.edu.tr

the main goal of them had been to build their fictitious "Armenian state" by using Russia`s protection. Aim of this study has been to research and analyse Russian loving propoganda, taking by the Armenians in the Azerbaijani territory and even, the projects of Armenians to occupy these lands, especially the region of Nakhchivan by Russia during this period.

Key words: The Safavid Empire, Russia, the Caspian provinces, the region of Nakhchivan, the Armenian nationalist.

Giriş

Tarihi kaynaklardan bellidir ki, XVIII. yüzyılın başlarında Rusya'nın Kafkasya'da işgalçılık politikasını hayata geçirmek isteği hiç de birdenbire oluşmamıştı. Bu o zaman iktidarda olmuş Rusya Çarı I. Petro'nun (1682-1725) büyük politikasının bir parçasıydı. Yani o, kendi vasiyetinde Hindistan'ı elde etmek için Kafkasya'nın işgalini önemli saymakla¹ bu adımın ehemmiyetini ve çoktan öngörüldüğünü göstermiştir. I. Petro'nun Kafkasya'yı işgal etmek planını hayata geçirmesini daha çok isteyen ve bu yönde sürekli çalışan taraflardan biri de Ermeniler idi. Bu konuda şimdiye kadar bir çok araştırmacılar yaptıkları araştırmalar sonucunda Ermeni fitnekarlığının iç yüzünü açık dünyaya beyan etmişlerdir . Bizim amacımız ise hakkında bahsettiğimiz dönemde Ermenilerin riya ve hulyalarla dolu sinsî politikalarını hayata geçirmek isterken, Rusya'nın desteğinden yararlandıkları için Kafkasya'da, özellikle de, Azerbaycan'da rus yanlısı propogandası yayması ve etkileri ile ilgili bazı konulara açıklık getirmektir.

Safevilerin son döneminde, yani 1720'lerde bu devlet hayli zayıfladığı için onun toprakları komşu devletler tarafından birkaç yere bölündü. Öyle ki, bu devletin topraklarının büyük kısmı Osmanlı, Hazarsahili toprakları ise Rusya devleti tarafından ele geçirildi. Tarihin belirli dönemlerinde Osmanlı-Safevi savaşlarının sık-sık yapıldığı bilinmektedir. Ayrıca Safevi toprakları hatta iki kez Osmanlılar tarafından ele geçirilerek belli sürede (1588-1603; 1724-1736 yılları) idare edilmiştir. Ama Safevi Rusya savaşı, veya her hangi tarafın birbirine karşı işgalçılık meyilleri XVIII. yüzyılın başlarına kadar az olmuştur. Aksine bu devletlerin ticaret ilişkileri açısından yakın ilişkileri olmuştur. XVIII. yüzyılın 20 yıllarında I. Petro'nun bu adımı atmasının birkaç sebebi vardı ki, bunlar - Safeviler devletinin zayıflaması, Çar'ın Kafkasya'ya olan özel ilgisi ve en önemlisi Ermenilerin bu işte aracı ve kızıştırıcı rolü idi.

¹Sadik İslam, 1993, Ermenilerin Birinci Petro ile görüşü, Azereşr yayını, Bakı, s. 30

1720'lerde Osmanlıların Nahçıvan da, dahil diğer Azerbaycan topraklarını işgali sırasında yerli halkın Rusya'nın işgali meselesine nasıl münasebet göstermesi Sovyet tarihşünaslığında taraflı şekilde aydınlatılmıştır. Yani yayınlanan eserlerin çoğunda "nüfus ancak Rusya'nın himayesini kabul etmek istiyordu" fikri ortaya koyulmuştur². Oysa bu hiç de böyle değildi. Bağımsızlık yıllarında tarihi belgelerin derinden ve objektif şekilde incelenmesi sonucu anlaşılmıştır ki, Azerbaycan'ın ve komşu ülkelerin Hazar bölgelerinin nüfusunun belli bir kısmı Rusya'ya kendi çıkarları açısından meyilli olmalarına rağmen, genel olarak bu mesele böyle olmamıştır. Çünkü bu işte de esas ilginç Ermeni milliyetçileri olmuştur. Tarihi belgelere baktığımızda anlaşılıyor ki, ermeniler bu meseleye hala bahsedilen dönemden önce başlamışlardır. Örneğin, Rus elçisi knyaz B.B.Tüfyagin 1595-1598 yıllarında Safevi sarayında olan zaman şahın talimatı ile tahliye edilen Rus esirler elçiye demişlerdi ki, onların buldukları Derbent ve Şamahı şehirlerinin nüfusu - Ermeniler ve Müslümanlar Rusya İmparatorluğu'nun himayesini istiyorlar³. Kaynağın bilgisinden anlaşılmaktadır ki, henüz XVI. yüzyılın sonunda bu yerlerde az sayıda yaşayan Ermeniler bu görüşte olmuşlardır. Çünkü yazarın kendisi de aynı kaynakta Derbent ve Şamahı şehirlerinin isimlerini çekerken onların Türk şehirleri olduğunu göstermiştir. Demek bu şehirlerin nüfusunun Türklerden ibaret olmasına rağmen, telif birinci Ermenilerin isimlerini çekmekle öyle bu hamilik isteğinin onların tarafından olduğunu bildirmiştir. 1707-1709 yıllarında Rusya devletinin Büyükelçisi olarak Safevi sarayında olmuş Ermeni milliyetçisi İsrail Orini eşlik eden Vardapet Minesin verdiği bilgi bu fikri açıkça kanıtlıyor. O, yazıyor ki, İ.Ori Rusya'ya dönerken yolda elçi heyeti ile birlikte Niyazabata geldi. Burada o, Kuba hanı ile çok dostane buluştu ve onu Rusya için sadakate ve eğilime daha çok yaklaştırdı. Aynı zamanda İ.Ori orada, Niyazabatda bir çayın üzerinde köprü saldırdı ve ona Rus armasını vurdurdu. Kuba hanı bunu yasak etmedi⁴. Sadece bu yol kayıtları Ermenilerin Azerbaycan'da rus yanlısı

² Sadik İslam, 1993, Ermenilerin Birinci Petro ile görüşü, Azereşr yayını, Bakı, s. 15-16

³ Памятники дипломатических и торговых сношений Московской Руси с Персией (составитель Н.И.Веселовски). Т. I, 1890, Санкт-Петербург, с. 449: MUSTAFAYEV, Tofik, 1986, XVIII yüzyılın birinci yarısında Azerbaycanda Rusyaya meylin güclenmesi, Elm, Bakı, s. 11

⁴ Mustafayev, Tofik, 1986, XVIII yüzyılın birinci yarısında Azerbaycanda Rusyaya meylin güclenmesi, Elm, Bakı, s. 13

propagasını nasıl ve hangi şekilde gerçekleştirdiğini açıkça göstermektedir.

Kaydetmek gerekir ki, Hazarsahili vilayetler dışında kalan Azerbaycan bölgelerinde Rusya'nın hakimiyetinin üstün tutulması halleri olmamıştır. Örneğin, Nahçıvan'ın Osmanlılar tarafından işgali sırasında Rusların hakimiyetinin üstün tutulması halleri dikkate çarpmıyor. Ama Sovyet dönemi tarihi edebiyatlarının bazısında bu dönemde sadece Nahçıvan nüfusunun Rus işgalini istemesi, hatta olmayan bir şey, sanki bu mücadelede fesatçı Ermenilerle birlik olduğu da kabartılmıştır⁵. Bu görüşler hiçbir tarihi kaynağa dayanmamış ve Sovyet ideolojisinin etkisi ile şekillenmiştir. Meselenin asıl mahiyeti hakkında sadece İ.P.Petruşevski bahsetmiştir. O, gösteriyor ki, İstanbul barışından sonra Güney Kafkasya'nın Hıristiyan bölgeleri (eserde Gürcüler yaşadığı araziler de nezerde tutulmuştur) bütünüyle Osmanlı hakimiyeti altına düştü. Davut Bey'in yönetimi ile asi Ermeniler uzun süre Türk birliklerine karşı Kafkasya'nın, özellikle de Zengezur ve Nahçıvan vilayetinin (burada ancak Eğlisin adı çekilmiştir) zor geçilen dağ derelerinde mücadele vermişlerdir⁶. Buradan ise anlaşılıyor ki, bu işi de bölgede sonradan yerleşen az sayıda Ermeniler işlemişlerdir. Bu konuda kısaca da olsa bazı noktaları vurgulamak gerekir.

XVI. yüzyılın sonu XVII. yüzyılın başlarında aralıklarla devam eden yıkıcı Osmanlı - Safevi savaşları sonucunda Azerbaycan'ın bazı bölgelerinde özellikle de, Nahçıvan'da yerel nüfus katliam, esir alma, sürgün, zorla kendi öz yurtlarını terk etme vb. durumlar yüzünden hayli azalmıştı. En acınacaklı hal ise bu idi ki, Osmanlı - Safevi savaşlarında esasen dini mezhep - Sünni-Şia ayrımına yer verildiğinden bu felaketlerden daha çok Türk - Müslüman nüfus eziyet çekiyordu. Örneğin, 1578 yılı, 1 Ocakta Osmanlı ordusunda serdar tayin edilen Lala-Mustafa Paşa'ya Safevilerle savaşta nasıl davranacağını bildiren, kızılbaşlarla savaş hakkında, 5 maddeden oluşan Şeyhülislam (Kaadızade Ahmed Şemsüddin) tarafından verilen fetvanın (dini emrin) I ve II maddelerinde gösteriliyordu ki, şeriata göre Kızılbaşların katli helal olduğundan onları öldüren gazi, ellerinde ölenler ise şehit oluyorlar.

⁵ Mammadov, Süleyman, 1981, Azerbaycan XV-XVIII yüzyılın birinci yarısında, APİ-nin yaunu, Bakı, s. 80; МАМЕДОВ, Сулейман, 1977, Исторические связи Азербайджанского и Армянского народов во второй половине XVII – первой трети XVIII в., Элм, Баку, с. 141

⁶ Петрушевский, Илья, 1949, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI- начале XIX вв., Изд-во ЛГУ, Ленинград, с. 333

Ayrıca gösteriliyordu ki, Kızılbazların öldürülmesi ona göre helaldir ki, onlar İslâm padişahı'na karşı oldukları için kâfirdirler⁷. Yahut 1603 yılında Nahçıvan şehrini Osmanlılardan geri alan Karamanlı Zülfikar Han'ın şehrin Sünni mahallesinde yaşayan insanları toplu şekilde kırması⁸ olgusu ve bu gibi bir çok durumlar her iki taraf arasında dini mezhep mücadelesinin gittiğini gösteriyor. Müslüman nüfusun gördüğü zararlardan farklı olarak, gayrimüslimlere dokunulmaması onların Azerbaycan topraklarında yerleşimine geniş olanaklar açıyordu. Sultan III. Murad'ın Safeviler üzerine saldırıdan önce, 28 Nisan 1578 yılında imzaladığı fermada Lala-Mustafa Paşa'ya "Ermeni aşiretinin mallarına ve canlarına zarar verilmemesi ..." emrini vermesi⁹ gayrimüslimlere, özellikle de Ermenilere Azerbaycan topraklarında yerleşmek için oluşturulan elverişli ortamdan haber veriyor. Öte yandan sultanın bu tür adım atması gösteriyordu ki, Ermeniler fitnekar eylemleri ile onun inanç ve güvenini kazana bilmiştiler. Elbette yabancı topraklarında her zaman gözü olan Ermeniler bu fırsatı elden bırakmamışlardır. Onlar aynı zamanda Safevi devletinin hakim daireleri yanında da kazandıkları sinsi otoritelerinden kullanarak, kendi amaçlarına ulaşıyorlardı. Örneğin, 1650 yılına ait belgede Üçkilisedeki Ermeni topluluğunun başkanı Flippos II. Şah Abbas'a müracaatında yazmıştı ki, şu anda ermenilerin yerleştiyi burada yaşayanların çoğunluğu çeşitli vilayetlerden majeste hükümdarın tükenmez sevgisi ve kaygısı sonucunda taşınmıştır. Üçkilisedeki ibadetkarlar gece gündüz kendi dualarında burada yaşamaları için tamamen majeste hükümdarın merhametine borçlu olduklarını gösterirler¹⁰. Bu fikirler ve onların gelecek fesatları hakkında derinden düşünüldüğünde anlaşılmalıdır ki, Ermeniler her zaman yerleştikleri topraklarda önce sahte mazlumluk ortaya koymuş, sonra bu yerlerin aborijen nüfusu olduklarını iddia ederek yerel Türk - Müslüman ahaliye divan tutmuş, onları zorla kendi topraklarından çıkarmış ve sonuçta boşaltılmış bölgelerde küstahça yerleşmişler. Bahsettiğimiz dönemde iki büyük Türk - Müslüman İmparatorluğu'nun birbirine karşı çelişkili konumundan ustalıkla kullanarak onlar hiçbir zorluk çekmeden

⁷ Kirzioğlu, Fahrettin, 1993, Osmanlıların Kafkas ellerini fethi (1451-1590), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, s. 281

⁸ Kütükoğlu, Bekir, 1993, Osmanlı-İran siyasi münasebetleri (1578-1612), İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul, s. 283

⁹ Kirzioğlu, Fahrettin, 1993, Osmanlıların Kafkas ellerini fethi (1451-1590), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, s. 282

¹⁰ Персидские документы Матенадарана. Указы. Выпуск II, (1601-1650 гг.), (Составитель А.Д.Папазян), 1959, Изд-во АН Армянской ССР, Ереван, с. 368-369

Azerbaycan topraklarında, özellikle de, bölgede stratejik durumuna göre önem arz eden Nahçıvan'da - boş kalmış yerleşim yerlerinde yerleşmeye başladılar. Tabii ki, bu hem de Safevi hükümdarı I. Şah Abbas'ın onlara gösterdiği kaygılanmanın sonucuydu. Ermenilerin bölgede sanatkarlık ve ticaretle uğraşması onlara karşı sadece aşağı tabakalar deyil, ayrıca iktidar çevreleri arasında da ilgiyi artırıyordu. Aslında ise yerli halkın onların fitnekar planlarından haberi yoktu. XVII yüzyılın ikinci yarısında, yani Safeviler devletinin nispeten sakin, ancak durgunluk yıllarını yaşadığı dönemde bu gelmeler kendi yerleşme planlarını yürütmeye devam ettiler. XVIII yüzyılın başlarında Safeviler devletinin durgunluk ve uluslararası durumundan kullanarak onlar asıl niyetlerini - "Büyük Ermenistan" devleti yaratmak hulyasını gerçekleştirmek için dini faktörden yararlanarak, kendilerine Avrupa ülkeleri arasında havadarlar aramaya başlamış, bir çok devletlerin ret cevabını aldıktan sonra, nihayet I. Petro'nun şahsında Rusya'nın desteğini kazanmağı başardılar. Bu görevi gerçekleştiren Ermeni milliyetçisi İsrail Ori Avrupa ülkelerinden destek almak için başvurduğu zaman sunduğu işgal planında müttefik birliklerinin işgal marşurutunu şöyle göstermiştir: Nahçıvan, Erivan, Tebriz ve İran Ermenistan'ı¹¹. Batı ülkelerinden "yardım" elde etmeği kaybettikten sonra o, var gücü ile çalışırdı ki, I. Petronu Kafkasya'yı işgal etmeye ikna ede bilsin. Rus devletinin başkanı Hazarsahili bölgeleri, özellikle de, Azerbaycan topraklarını işgal etmek isteği ile örtüşen bu teklife nihayet, 1703 yılının sonbaharında rıza verdi. Uzlaşma böyle oldu ki, I. Petro İsveçlilerle savaşı kutardıktan sonra Ermenilere yardım edecek¹². İsrail Orinin Kafkasya'yı, özellikle Azerbaycan topraklarını elde etmek için Petroya sunduğu 18 maddeden oluşan özel askeri planında diğer Azerbaycan bölgeleri gibi Nahçıvan'a da geniş yer verilmişti. Bu işgal projesinin III fıkrasında gösteriliyordu ki, Şamahı'ya dahil olan 10 bin kişilik çar ordusu 4 alaya bölünerek, 1. alay Gence'ye, 2. Loriye, 3. Kapana, 4. ise Han'ın 200 kişi ile yaşadığı ve Ermeni yüzbaşılarının da bulunduğu Nahçıvan üzerine gitmelidir. Bu planın 6. bendi ise tamamen Nahçıvan'ın işgaline aittir: "Nahçıvan işgal edildikten sonra orada bulunan Ermeni yüzbaşılıarı Ermeni askerleri ile birleşmeli, burada devlet arması ve bayrağını kabul edip, şehirlerini tahliye etmek için büyük güç ve nefretle düşman üzerine

¹¹ Uras, Esat, 1987, Tarihde ermeniler ve ermeni meselesi, Belge Yayınları, İstanbul, s. 745

¹² Sadik İslam, 1993, Ermenilerin Birinci Petro ile görüşü, Azereşr yayını, Bakı, s. 10

gidecektir"¹³. Bu belgenin 7. bendinde Nahçıvanın işgalından sonra buradan Erivan üzerine saldırıya geçilmesi gösterilmiştir. Gördüğümüz gibi Ermenilerin tüm bu planlarında Nahçıvan bölgesine özel yer veriliyordu. Hatta buranın işgalinin Erivan'dan önce olmasını istiyorlardı. Bunun nedeni ise, bölgenin önemli stratejik konumda yerleşmesi idi. Kayd edelim ki, Rusya'yı kendi planlarını hayata geçirmeye ikna ettikten sonra Ermeni topluluğu Kafkasya'da rus yanlısı tebligatlarını genişletmeye başladı. İşte bu tebligatların sonucudur ki, Azerbaycan'ın Hazarsahili bölgelerinde ve Ermeni fetvasına uyan diğer bir kısım bölgelerinde Rusya'ya belli bir meyil oluştu.

Sonuç

olarak kayd etmek gerekir ki, Ermenilerin bu tür maksatlı şekilde yürüttüğü politikanın Çar Rusyası'nın Kafkasya'yı işgal etmek planları ile örtüşmesi sonucunda 1720'li yıllarda Azerbaycan'ın Hazarsahili ve bazı başka bölgeleri Rusya tarafından geçici olsa da, işgal edildi. Bu zaman Nahçıvan bölgesinde yerli nüfus Rusya himayeçiliğini istememiş ve Rus ordusunun da bölgeyi işgali gerçekleşmemiştir. Ama Rusyanın baş tutmamış bu işgal planı 19. yüzyılın başlarında Azerbaycanı ele geçirmek projesinin temelini atmış oldu.

¹³ Эзов, Герасим, 1898, Сношения Петра Великого с армянским народом, Типография императорской АН, Санкт-Петербург с. 87; NECEFLİ Güntekin, 2008, Ermenilerin Azerbaycanın Nahçıvan bölgesini ele geçirmek için düzenlediği projeler (XVIII yüzyıl), Nurlan yayını, Nahçıvan bugün: ıslahatlar, perspektifler (5-6 ekim 2007-yılında geçirilmiş uluslararası sempozyumun materyalleri), Bakı, s. 107

KAYNAKÇA

- KIRZIOĞLU, Fahrettin, 1993, Osmanlıların Kafkas ellerini fethi (1451-1590), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara
- KÜTÜKOĞLU, Bekir, 1993, Osmanlı-İran siyasi münasebetleri (1578-1612), İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul
- MAMMADOV, Süleyman, 1981, Azerbaycan XV-XVIII yüzyılın birinci yarısında, APİ-nin yayını, Bakı
- MUSTAFAYEV, Tofik, 1986, XVIII yüzyılın birinci yarısında Azerbaycanda Rusyaya meylin güclenmesi, Elm, Bakı
- NECEFLİ, Güntekin, 2008, Ermenilerin Azerbaycanın Nahçıvan bölgesini ele geçirmek için düzenlediği projeler (XVIII yüzyıl), Nurlan yayını, Nahçıvan bugün: ıslahatlar, perspektifler (5-6 ekim 2007-yılında geçirilmiş uluslar arası sempozyumun materyalleri), Bakı, s. 105-112
- SADIK, İslam, 1993, Ermenilerin Birinci Petro ile görüşü, Azerneşr yayını, Bakı
- URAS, Esat, 1987, Tarihde ermeniler ve ermeni meselesi, Belge Yayınları, İstanbul
- МАМЕДОВ, Сулейман, 1977, Исторические связи Азербайджанского и Армянского народов во второй половине XVII – первой трети XVIII в., Элм, Баку
- Памятники дипломатических и торговых сношений Московской Руси с Персией (составитель Н.И.Веселовски). Т. I, 1890, Санкт-Петербург
- Персидские документы Матенадарана. Указы. Выпуск II, (1601-1650 гг.), (Составитель А.Д.Папазян), 1959, Изд-во АН Армянской ССР, Ереван
- ПЕТРУШЕВСКИЙ, Илья, 1949, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI- начале XIX вв., Изд-во ЛГУ, Ленинград
- ЭЗОВ, Герасим, 1898, Сношения Петра Великого с армянским народом, Типография императорской АН, Санкт-Петербург

